

ZARAFSHON VOHASI DEHQONCHILIGINING TARIXIY ILDIZLARI

To‘rayev Anvar Ismoilovich¹

Annotasiya: Ushbu maqolada Zarafshon vohasida vujudga kelgan dehqonchilik madaniyatining ildizlari, rivojlanish bosqichlari, tarixiy davrlar mobaynida voha aholisi tomonidan etishtirilib kelingan ekin turlariga yoritilib o‘tilgan. Insoniyat yaralibdiki, rizq-ro‘z topishga, o‘zi uchun yaxshi hayot tarzini yaratishga harakat qiladi. Buning uchun kerak bo‘lsa tabiat bilan kurashadi, uni o‘zgartiradi. Shuningdek, tarixga nazar tashlasak, insoniyatning ilk ishlab chiqaruvchi xo‘jalikka o‘tishi chorvachilik va dehqonchilik bilan bog‘liq ekanligi tarixiy manbalar orqali yoritilib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Zarafshon vohasi, Amudaryo, Buxoro va Samarqand, Vobkentdaryo, Quyi Zarafshon, Movarounnahrda, Somoniylar, Qoraxoniylar, arxeologik, yozma manbalar, tuproqni og‘itlash, dehqonchilik, delta, Urganjiy dashti.

KIRISH

Dehqonchilik madaniyati iborasi asli yerga ishlov bermoq degan ma‘noni anglatib, keyinchalik boshqa sohalarga o‘tgan va umumiy tarzda madaniyat (ishlov berish) yaratish so‘ziga aylangan. Yerga ishlov berish va o‘simliklarni parvarish qilish madaniyati tufayli inson tabiatning farzandi sifatida uning bunyodkorlik qobiliyatini munosib ravishda davom ettirib kelmoqda. Tabiatdagi mavjud yuzlab o‘simlik turlarini inson o‘z qobiliyati va mehnati tufayli sun‘iy ravishda madaniylashtirilib, qishloq xo‘jalik mahsulotiga aylantirilgan. Albatta buning tarixiy ildizlari ancha qadimga borib taqaladi va dehqonchilikning rivojida suvning o‘rni benihoya katta.

ASOSIY QISM

Buxoro vohasi uchun haqiqiy zar manbai bu – Zarafshon daryosi edi[8]. Qadim zamonlarda o‘zining kuchli oqimi bilan Amudaryogacha yetib borgan Zarafshonning keyinchalik uzilib qolishi Zarafshon vohasi – Buxoro va Samarqand hududlarida minglab gektarlab yerlarning o‘zlashtirilishi oqibati edi. Sug‘orma dehqonchilikning doimiy o‘sib borishi Zarafshon suvining yanada ko‘proq sarflanishiga sabab bo‘ldi va qachonlardir Amudaryoga qadar yetib borgan daryo endilikda vohaning o‘zini suv bilan ta‘minlay olmay qoldi. Oqibatda Buxoroning o‘zida ham tez-tez suv tanqisligi sezilib turgan.

Mana shu sug‘orilish ildizlarining o‘zi qay tariqa yuzaga kelgan, degan savol avvalo oldimizda ko‘ndalang turibdi. Biz bu masalani yechish uchun bir qancha tadqiqot materiallariga murojaat qilishimizga to‘g‘ri keladi.

Afsuski, antik davr yozma manbalaridan keltirilgan yuqoridagi umumiy ma‘lumotlar Buxoro vohasining o‘zlashtirilishi tarixiy jarayoni yuzaki kuzatish uchun ham mutlaqo yetarli dalil emas, shuningdek, biz tadqiqot etayotgan masalalar ham muayyan aniqlik kirita olmaydi. Shuning uchun ham quyi Zarafshonning sug‘orilish tarixi muammolarini yoritishda ko‘proq arxeologik faktlarga suyanishga to‘g‘ri keladi. Chunki, Buxoroning turli tarixiy davrlarga mansub bo‘lgan va hozirgi kungacha saqlanib qolgan moddiy-madaniy yodgorliklari quyi Zarafshonning o‘zlashtirilishi tarixi bilan chambarchas

¹Osiyo xalqaro universiteti, Tarix va filologiya kafedrasida katta o‘qituvchisi

bog'liq bo'lib, vohaning sug'orilib obod etilishining uzoq tarixiy jarayonni o'rganishga tadqiqotchilar uchun behad boy faktik ma'lumotlar beruvchi yagona bosh manba hisoblanadi[2,76].

Quyi Zarafshonning o'zlashtirilishi dinamikasini aniqlash uchun, avvalo Buxoro vohasida, ayniqsa, uning qadimgi sug'orilgan yerlarida topib tekshirilgan arxeologik yodgorliklarning qisqa bo'lsa ham umumiy malumoti ustida to'xtab o'tish naqsadga muvofiqdir. Buxoroning qadimgi sug'orilgan yerlarning asosiy katta qismi Zarafshon daryosining quyi oqimida, uning delta xarakteridagi qadimgi yirik irmoqlaridan biri Vobkentdaryo etaklarida joylashgan bo'lib, u Buxoro vohasining g'arbiy va shimoli-g'arbiy chegarasida yondashgan. Janubdan shimol tomon qariyb 55 km cho'zilgan bu dehqonchilik massivining maydoni taxminan 100-120 ming gektarga teng bo'lib, uning tashqi chegarasi vohaning shimoli-g'arbiy qismida-hozirgi obod yerlar zonasidan 10-12 km, g'arbda esa qariyb 35 km tashqaridan Urganjiy dashtidan o'tadi[3,77]. Bu rayonning arxeologik manzarasi mezolit davrining ahyon-ahyonda uchrab turadigan chaqmoqtosh qurollaridan tortib, to antik davr va ilk o'rta asrlarning yirik inshootlari-xom g'isht va paxsadan bino qilingan qadimgi shaharlar, qal'alar va qasrlarning xarobalari hamda Qizilqumga tutashib ketgan suvsiz bu hududlarning qachonlardir sug'orilib obod etilishida xayotbaxsh rol o'ynagan qadimgi sug'orish tarmoqlarining qurib qolgan izlarini xam o'z ichiga olgan xilma-xil arxeologik yodgorliklarning kompleksi bilan ifodalanadi[4,77].

Buxoroning qadimgi sug'orilgan yerlarida o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha ilk o'rta asrlarda, ayniqsa IX-XI asrlarda quyi Zarafshonda bir qancha yirik sug'orish inshootlari qurilib, vohaning sug'orma dehqonchilik yer maydoni niyohatda kengaygan.

IX-XI asrlarda quyi Zarafshonda sug'orish ishlarining kengaygani tasodifiy voqea bo'lmay, balki Arab xalifaligi hukmronligi tugatilgach, o'z mustaqilligini tiklab olgan Movarounnahrda, avval Somoniylar, so'ngra Qoraxoniylar kabi yirik feodal davlatlarning tashkil topishi tufayli mamlakatda sodir bo'lgan iqtisodiy va madaniy taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq edi. Bu davrda faqat Buxoro vohasigina emas, balki butun Zarafshon vodiysi to'la sug'orilib obod etilgan.

X asr mualliflari ma'lumotlarga qaraganda Buxoro vohasi Samarqandga nisbatan obod va keng bo'lgan. Uning obod yerlari 22 rustoqqa (manzilgoh) bo'lingan. Bu rustoqlardan 15 tasi vohaning atrofini o'ragan qadimgi mudofaa istehkomi – Kampirakning ichkarisiga 7 tasi uning tashqarisida joylashgan[1,163-168]. Narshaxiy va Istarxiylar o'z asarlarida Buxoro rustoqlarini suv bilan ta'minlagan yirik magistral kanallardan 17 tasining ro'yxatini keltiradilar[9,34-35].

Istarxiyning malumotlariga qaraganda, Buxoroni kesib o'tgan Zar kanali 12 shahobga bo'lingan[5,111]. Istarxiy va Hudud ul-olamda keltirilgan ma'lumotga qaraganda, Buxoro vohasining Kanpirak bilan o'rab olingan obod qismining uzunligi ham kengligi ham 12 farsax bo'lgan.

Buxoro vohasi Ismoil Somoniy hukmronlik qilgan davrda ayniqsa obod etilib, uning tashqi chegarasi Kanpirak devoridan ancha kengaytirilgan. O'z davlat chegarasining Kanpirak bilan cheklanishni istamagan Ismoil Somoniy devorni tiklab turish uchun sarflanadigan xarajat va qilinadigan xashar ishlarini bekor qilgan[6,73-74].

Zarafshon vohasi o'zbeklarining ko'p qirrali qishloq xo'jaligi asrlar osha to'plangan an'anaviy tajribaga tayanadi. O'zbekistonning hozirgi hududi tabiiy-geografik sharitiga ko'ra uchta qishloq xo'jaligi zonasiga bo'lish mumkin: tog'li va tog' oldi zonasi (20,5 %), sug'orma yerlar zonasi (18,5 %) va bepoyon dasht hamda yaylovlardan iborat bo'lgan zona[10,98]. Ammo sug'orma yerlarning hammasi ham sug'orishga yaroqli emas. Tog' tizmalari va qum uyumlari orasida, daryo sohalarida joylashgan ziroatchilik vohalari esa qadimdan dehqonchilikning o'ziga xos markazlari bo'lib kelgan. Bunday hududlarga Farg'ona, Qashqadaryo va Surxondaryo vodiylarini, Zarafshon va Xorazm vohalarini misol qilishimiz mumkin. Shu jumladan quyi Zarafshon vohasining dehqonchiligi tarixiy ildizlari anchayin qadimiy davrlarga borib taqaladi.

Arxeologlarning ta'kidlashlaricha, qadimgi chorvador qabilalarning dehqonchilikka o'tishini chinakam inqilobiy hodisa deyish mumkin. Bu hodisa neolit – yangi tosh davriga to'g'ri keladi. Bunday holat O'rta Osiyoda to'rt-besh ming yillar muqaddam ro'y bergan va uzoq davr davomida rivojlanib kelgan[7,112].

Zarafshon vohasi dehqonlari boshqa hudud dehqonlari kabi eng qadimiy ajdodlaridan o'tgan sug'oriladigan dehqonchilikni, kichik va katta, oddiy va murakkab sug'orish inshootlari va tizimlari qurishni, dalalarni sug'orishning har xil usullarini agrotexnika usullarini yaxshi bilganlar. Zarafshon vodiysida neolit va bronza davrlaridan amal qilinib kelingan daryo suvlari ko'payganda suv bosadigan qayir va liman yerlardagi ziroatchilik to 30-yillargacha saqlangan.

Asli hayvon kuchi va omoch ishlatiladigan sug'orma dehqonchilik Zarafshon daryosi bo'ylarida miloddan avvalgi III – II mingyilliklardayoq keng tarqala boshlagan. O'sha darlardan Zarafshon vohasi unumdor yerlari o'zlashtirila boshlangan.

Asrlar osha mahalliy ziroatchilikda yer unumdorligini tiklash va agrotexnika uslublarini takomillashtirish, tuproqni og'itlashning har xil usullari paydo bo'lib, sug'orish va sho'rni yuvish kabi usullar keng joriy qilingan. Ayniqsa miloddan avvalgi I mingyillikda O'zbekistonning ko'pgina hududlarida yirik magistral kanallar qurish, har xil suv taqsimlash va suv chiqarish inshootlarini tiklash avj olgan. Zarafshon vohasida esa bu hol keyingi davrlarga to'g'ri keladi. Xususan davlatchilik rivojlangan paytlarda asosiy e'tibor sug'orma dehqonchilik rivojiga qaratilgani sir emas.

Mahalliy dehqonlar madaniy-etnik an'analar asosida dalachilik, polizchilik va bog'dorchilik sohasida turli usul va yo'llarni ishlab chiqqanlar. Ilk ziroatchilik davrlaridayoq ular nihoyatda foydali o'simliklarni, ayniqsa donli va poliz ekinlarini va hatto bog'dorchilikni ham o'zlashtirganlar. Tadqiqotlarga qaraganda Zarafshon vohasi aholisi so'nggi bosqichdagi neolit va eneolit davrlarida bug'doy arpa, tariq va boshqa donli ekinlar, o'rik, olma, nok kabi mevalarning ayrim navlarini xonakilashtirganlar[11,90].

Sug'orma dehqonchilikni mahalliy aholi "suvli yer", "tirama", "obikor" yoki "obi" yerlar deb ataganlar. Sug'oriladigan yerlar ekin turiga qarab dala yoki ochiq yerlarga, bog'dorchilik hamda polizchilik yerlariga bo'lingan. 1916-yilda Turkiston o'lkasining uchta viloyati bo'yicha (Sirdaryo, Farg'ona, Buxoro) 2,5 mln desyatina ekiladigan yerlarning 2/3 qismi sug'orma yerlar, qolgani bahori (lalmikor) yerlar hisoblangan. Sug'orma dehqonchilik nihoyatda katta mehnat natijasida amalga oshirilgan.

XULOSA

Yirik sug'orish inshootlarini qurish va ularni muntazam ravishda o'z vaqtida tozalash va ta'mirlash ishlari katta mablag'larni, juda ko'p kishilarning uyushgan mehnatini talab qilgan. Bunday xarajatlar va og'ir mehnat dastavval keng zahmatkash aholi zimmasiga yuklangan hamda asriy jamoaviylik an'analari asosida amalga oshirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Бартольд.В.В, Сочинения т. I, "Туркестан в эпоху монгольского нашествия". М., 1963-г, С-210
2. Muhammadjonov.A. Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. T., 1972. B-196.
3. Muhammadjonov.A. Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. T., 1972. B-196.
4. Muhammadjonov.A - Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. T., 1972. B-196.
5. Muhammadjonov.A - Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. T., 1972. - B 196.
6. 6.Muhammedov.H – O'zbekistonning qadimiy mudofaa inshootlari tarixidan. T., -B 196.
7. Muhammadjonov.A - Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. T., 1972. B-196.

8. Nizomov.A, Rahimova.G - Zarafshon: o'tmish va bugun. "Ma'rifat" gazetasi, 2001-y.
9. Narshaxiy - Buxoro tarixi. B-245.
10. Jabborov I. O'zbek xalq etnografiyasi. T., 1994. B-189.
11. Jabborov.I – O'zbek xalq etnografiyasi. T., 1994. B-189.
12. To'Rayev A. I. Buxoro vohasiga turkmanlarning ko'chishi //Science and Education. – 2022. – T. 3. – №. 4. – С. 134-139.
13. Ismailovich T. A. Migration of Turkmen Tribes to Zarafshan Oasis: History and Analysis //Central Asian Journal of Social Sciences and History. – 2021. – T. 2. – №. 3. – С. 47-52.
14. To'rayev A. O'ZBEKLARNING CHORJO'YDAGI HAYOT YO'LLARI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 36. – №. 36.
15. To'rayev A. БУХОРОДАГИ ТУРКМАНЛАРИНИНГ АЪНАВИЙ ТУРАР ЖОЙЛАРИ ВА УНДАГИ ЗАМОНАВИЙ ЎЗГАРИШЛАР //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 35. – №. 35.
16. Тўраев А. И. БУХОРОДАГИ ТУРКМАНЛАРИНИНГ АЪНАВИЙ ТУРАР ЖОЙЛАРИ ВА УНДАГИ ЗАМОНАВИЙ ЎЗГАРИШЛАР: Тураев Анвар Исмаилович, Кафедра "Всеобщей истории" Бухарского государственного университета старший преподаватель //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2023. – №. 1. – С. 7-13.
17. To'rayev A. English Buxorodagi turkmanlarning ananaviy turar joylari va undagi zamonaviy ozgarishlar //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 35. – №. 35.
18. To'rayev A. БУХОРО ТУРКМАНЛАРИ БИЛАН БОГ 'ЛИҚ JOY NOMLARI ТАHLILI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 14. – №. 14.
19. To'Rayev A. I., Hayotov F. U. Buxoro vohasi aholisining islom dinini qabul qilishi //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 10. – С. 499-504.
20. To'Rayev A. I. БУХОРО VOHASIDA YASHAB KELGAN TURKMANLAR HAYOTIDA CHORVACHILIKNING O'RNI //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 1. – С. 1165-1170.
21. To'rayev A. А ЎҒУЗ ҚАБИЛА ВА УРУҒЛАРИНИНГ ТУРКМАН ХАЛҚИНИ ШАКЛЛАНИШИДАГИ ЎРНИ: Хорijiy maqola //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 6. – №. 2.

